

Természetjog és büntetőjog: Gustav Radbruch munkássága¹

TÓTH Nikolett²

A felvilágosodás valamennyi kiemelkedő képviselője az emberi szabadság, méltóság, egyenlőség, az igazságosság, a törvényesség és a jogbiztonság megteremtését tűzte célul, amelyek időközönként szembekerültek egymással. A konfliktus feloldásának egyik módját jelenti a radbruchi-formula, amely egy közéletet jelent a jogpozitivizmus és a természetjog között.

Kulcsszavak: Radbruch, büntetőjog, törvényesség, jogbiztonság, természetjog, bűncselekmény, büntetés

A modern államokkal és jogrendszerekkel szemben támasztott legfontosabb követelmény, hogy megfeleljen a jogállamiság elvének. Ez kiemelkedő szerepet játszik a büntetőjog területén, mivel ez az az ág, amely a legsúlyosabban – akár kényszer alkalmazásával, így pedig komoly joghátrányok okozásával – avatkozik be az állampolgárok jogaiba. A jogállamiságról a *Magyar büntetőjogban* a következőket olvashatjuk: „A jogállamiság a XVII–XVIII. században, Angliában kialakult »rule of law« felfogáshoz, illetve a XIX. századi német jogi gondolkodáshoz köthető. Fogalmilag a jogállamiság egy olyan állameszmény, amely tevékenysége során köteles biztosítani a jog, tovább szűkítve pedig a törvények uralmát, a mindenkit megillető emberi jogokat, és a jogegyenlőséget.”³

A XVII. század közepétől, majd később a XVIII. századtól a felvilágosodás valamennyi kiemelkedő képviselője az emberi szabadság, méltóság, egyenlőség, az igazságosság, a törvényesség és a jogbiztonság megteremtését tűzte ki célul, és vette fel a küzdelmet a feudális önkény, a rendi kiváltságok, a törvény előtti egyenlőtlenség, valamint az ezeket tükröző büntetőjogi elvek és intézmények ellen, illetőleg az új büntetőjog és a korszerű, a társadalmi haladást szolgáló intézményei megteremtéséért. Követeléseik középpontjában a jogrend és jogbiztonság, az egységes kodifikált büntetőjog, továbbá a közérthetőség, a nemzeti nyelv használatának a biztosítása állt. Meghatározó jelentőségű követelésük volt, hogy a bűncselekményt kizárólag törvény határozza meg (*nullum crimen sine lege*) és csak olyan büntetést lehessen kiszabni, amelyet

¹ A publikáció egy úgynevezett Radbruch-kompiláció, amelynek célja az, hogy bemutassa a jogfilozófusok következtetéseit, kutatásain keresztül a Radbruch-formulát, amely a rendőrtisztképzésben a büntetőjogi oktatáshoz is szemléleti háttérrel adhat.

² dr. TÓTH Nikolett Ágnes r. őrnagy, PhD, egyetemi adjunktus. NKE Rendészettudományi Kar, Rendészetelméleti és -történeti Tanszék
dr. Nikolett Ágnes TÓTH, NUPS Faculty of Law Enforcement, Department of Law Enforcement Theory and Law Enforcement History
orcid.org/0000-0002-4682-1280, toth.nikolett@uni-nke.hu

³ Görgényi–Gula–Horváth–Jacsó–Lévay–Sántha–Váradi (2012) 65.

a jogalkotó a törvényben már korábban meghatározott (*nulla poena sine lege, nulla poena sine crimine*). Előtérbe helyezték a szabadságvesztés-büntetés széleskörű alkalmazását, különösképpen pedig a célszerű, igazságos és tetterányos büntetések kiszabását. Az európai büntetőjogokban a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine lege elve a jogbiztonság záloga lett.⁴

A jogállamiság elvének két fő vetületét lehet elkülöníteni: különbséget tehetünk formális (alaki) és materiális (anyagi) jogállamiság között. A formális jogállamiság a jogbiztonság követelményének érvényesítését jelenti, míg a materiális az igazságosság követelményét fogalmazza meg.⁵ A formális és a materiális jogállamiság, vagyis a jogbiztonság és az igazságosság követelménye ugyanakkor bizonyos történelmi háttérhelyzetekben szembe kerülhet egymással. Ezen konfliktus feloldásának egyik módját jelenti a „Radbruch-formula”.

A jogfilozófia alapvető problémája, hogy vajon létezik-e szükségszerű kapcsolat a jog és az erkölcs között és az a jogi norma, amely erkölcsi szabályba ütközik, elveszíti-e az érvényességét. Hart a következőképpen fogalmaz: „Bíráható-e erkölcsileg a jog? Vagy annak elismerése, hogy egy szabály jogilag érvényes, kizárja erkölcsi bírálatát, illetve erkölcsi mércékre, elvekre hivatkozó elutasítását?”⁶ A kérdés megválaszolása szükségképpen vezet a jogbiztonság és az igazságosság konfliktusához. Ezzel összefüggésben kétségtelen az is, hogy a jog és az erkölcs közötti feszültség főleg a büntetőjogban tapintható, hiszen a védett jogtárgy természetéből következően ez a jogterület veti fel a legtöbb morális dilemmát.

„Ahol az egyenlőséget, mint az igazságosság magját semmibe veszik, ott a törvény nemcsak »helytelen jog«, hanem inkább hiányzik belőle egyáltalán a jogi jelleg. Mert a jogot – a pozitív jogot is – nem tudjuk másképp definiálni, mint rendként és szabályként, mely értelmének megfelelően az igazságosság szolgálatára hivatott.” – Az idézett szövegrészlet Gustav Radbruch német jogfilozófus 1946-ban megjelent *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog* című munkájából származik. Élete egyik szakaszában a jogpozitivizmus híve volt, nézetei a második világháborút követően változtak meg, Radbruchot a korszellem „ébresztette fel”. A korábbi pozitivisták álláspontjához képest, miszerint az erkölcs nem lehet semmiféle értelemben kritériuma a jognak (Herbert Hart), a jogelmélet új irányt vett.⁷

A Radbruch-formula elnevezésű modellben az erkölcs egy fontos tényező, amelyet a törvényhozó nem hagyhat figyelmen kívül. Radbruch is a pozitív jogi normák révén jeleníti meg az erkölcsileg helyeset.

⁴ Blaskó (2013) 35–37.

⁵ Belovics–Gellér–Nagy–Tóth (2012) 62–63.

⁶ Filó (2010) 146.

⁷ Gyórfi (2004) 32.

A Radbruch-formula

Gustav Radbruch (1878–1949) munkásságát hagyományosan két nagy korszakra lehet osztani: a II. világháború előtti és az azt követő időszakra. Az első pályaszakaszában Radbruch a heidelbergi neokantiánizmus módszertani dualizmusát (a Sein és Sollen szétválasztását) követte, elmélete a relativizmus és pozitivizmus jegyeit viselte. Fő műve, a *Grundzüge der Rechtsphilosophie* 1914-ben jelent meg, amelyet átdolgozva, *Jogfilozófia (Rechtsphilosophie)* címen 1932-ben jelentetett meg újra.⁸

Jogfilozófia című művében Radbruch megkülönbözteti a jog fogalmát (*Rechtsbegriff*) és a jog eszméjét (*Rechtsidee*). A jog fogalmában a jogi ideája játszik központi szerepet.⁹ A jogeszmének három eleme, alapértéke van: az igazságosság (*Gerechtigkeit*), a célszerűség (*Zweckmäßigkeit*) és a jogbiztonság (*Rechtssicherheit*). Az igazságosság Radbruchnál osztó igazságosság, amelynek a lényege az egyenlőség, ami a hasonló emberek és viszonyok hasonló, különböző emberek és viszonyok különböző megítélésével jár. Azonban ez a jog előtti formális egyenlőség, azaz a formális igazságosság nem határozza meg azokat a szempontokat, amelyek alapján az egyenlőség vagy a különbözőség megítélhető. Ezért van szükség a célszerűség, a jog céljának a vizsgálatára, amely megadja az igazságosság tartalmát. A célszerűség azonban meglehetősen viszonylagos, relatív fogalom, mivel nagymértékben függ különböző jog- és állampolitikáktól, illetve egyes pártérdekektől. A jogot azonban nem lehet az egyének véleménykülönbségeinek átengedni, szükség van egy átfogó, magasabb rendre. Ezt fejezi ki a jogbiztonság. A jogbiztonság a jog pozitívítását követeli meg: ha nem állapítható meg, hogy mi az igazságos, akkor pozitív módon rögzíteni kell azt.¹⁰

Gustav Radbruch *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog* című, 1946-os tanulmányában fogalmazta meg a róla elnevezett formulát: „Az igazságosság és a jogbiztonság közti konfliktust úgy lehetne feloldani, hogy a pozitív – a hatalom által biztosított – jog akkor is elsőbbséget élvez, ha tartalmilag jogtalan vagy célszerűtlen, kivéve, ha a pozitív törvények olyan elviselhetetlen mértékben ellentmondanak az igazságosságnak, hogy a törvénynek, mint helytelen jognak meg kell hátrálnia az igazságosság előtt. Lehetetlen élesebb határvonalat húzni a törvényes jogtalanság esetei és a helytelen tartalom ellenére mégis érvényes törvények között; tehetünk azonban egy másik megkülönböztetést: ahol még csak nem is törekednek az igazságosságra, ahol az egyenlőséget – ami az igazságosság lényege – tudatosan megtagadják a pozitív jog tételezésénél, ott a törvény nemcsak helytelen jog, hanem sokkal inkább nélkülözi a jogi minőséget. Mert a jogot – a pozitív jogot is – nem lehet másképp definiálni, mint olyan rendet és szabályt, melynek értelmé szerint az igazságosságot kell szolgálnia.”¹¹

A mélyebb elemzéssel a Radbruch-formula három kijelentéséhez jutunk el. A pozitív jogot kell alkalmazni akkor is, ha az igazságtalan vagy célszerűtlen. Az elviselhetetlenül

⁸ Szabó (2004) 145–146.

⁹ Szabó (2004) 147–148.

¹⁰ Varga (2001) 166–167.

¹¹ Fogarassy (2002) 60.

igazságtalan törvénynek meg kell hajolnia az igazságosság előtt. Az a törvény, amely még csak nem is törekszik az igazságosságra, elveszíti jogi jellegét.¹²

Jogfilozófia című művében „A jogeszme antinómiái” címszó alatt részletesen elemzi a jogfogalom, illetve a jogeszme három alkotóelemét: az igazságosságot, a célszerűséget és a jogbiztonságot. A jog tartalmát a három elv közösen határozza meg, noha több szempontból is ellentétben állhatnak egymással. A különböző korszakokban az egyes elveket eltérően rangsorolták: a rendőrállamban a célszerűség, a természetjog uralma idején az igazságosság, a jogpozitivizmus hatására pedig a jogbiztonság elvét helyezték egyoldalúan előtérbe. A Radbruch-formula értelmezésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Radbruch nagyon magas értéket tulajdonított a jogbiztonságnak. Csak különösen súlyos jogsértés esetén lehet egy törvényt érvénytelennek nyilvánítani, mert az igazságosság akkor érhető el, ha ezzel a jogbiztonság lehető legcsekélyebb sérelme jár együtt. Egy 1947-es írásában a természetjog reneszánsza idején kifejtette: Teljesen tudatában vagyunk a törvényfeletti jog elismeréséből fakadó veszélyeknek. A jövőben is a törvényeket értéktartalmukra tekintet nélkül elismerő jogpozitivizmusé kell, hogy legyen az utolsó szó.¹³

A II. világháború után Radbruch szakított a jogpozitivizmussal és természetjogi fordulatot vett. Radbruch szerint a jogpozitivizmus védtelenné tette a német jogászságot a Harmadik Birodalom igazságtalan és erkölcstelen törvényeivel szemben. A jogpozitivizmust ugyanis Radbruch a törvénypozitivizmussal azonosítja, ami a jogalkalmazót a törvény szövegéhez köti. „A törvény az törvény” alapelv megkövetelte a törvények feltétlen tiszteletét és következetes betartását, ez alól semmilyen kivétel nincs.¹⁴

Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog

A nemzetiszocializmus két alapelvvel tudta magához láncolni követőit, egyfelől a katonákat, másfelől a jogászokat: „A parancs, az parancs” és „A törvény az törvény”.

„A törvény az törvény” semmiféle korlátot nem ismert, s ebben a német jogászságot évtizedeken keresztül majdnem korlátlanul uraló pozitivistá jogi gondolkodás fejeződött ki. A Strafstizt hasábjain közzétették a wiesbadeni járásbíróóság döntését, amely szerint „Azok a törvények, amelyek kinyilvánították, hogy a zsidók tulajdona az államra száll, a természetjoggal ellentétesek és már kibocsátásukkor semmisek voltak.”¹⁵

A jogpozitivizmus a maga meggyőződésével – „A törvény az törvény” – ténylegesen védtelenné tette a német jogászkart az önkény- és bűncselekmény szülte törvénnyel szemben. A pozitivizmus úgy tekinti, hogy egy törvény már akkor is érvényesnek bizonyul, ha olyan hatalommal rendelkezik, amelyik végrehajtja. A hatalmon alapulhat ugyan a muszáj, de sohasem a legyen és az érvényesség. A törvény sokkal inkább egy a törvényben rejlő értéken nyugszik. Minden törvény rendelkezik ugyanakkor valami-

¹² Filó (2010) 150.

¹³ Fogarassy (2002) 60–61.

¹⁴ Filó (2010) 151.

¹⁵ Varga (2001) 229.

lyen értékkel, hiszen tartalmától függetlenül még mindig jobb bármiféle törvény, mint a semmiféle, mert legalább jogbiztonságot teremt. A jogbiztonság viszont nem a jog által megvalósítandó egyetlen és döntő érték. A jogbiztonság mellé két másik érték lép: a célszerűség és az igazságosság. Ezen értékek rangsorában a jognak a közjó szempontjából vett célszerűséget tekintve az utolsó helyre kell tennünk. A jog semmi esetre sem mindaz, ami a „népnek használ”, hiszen végső soron csak az használ, ha jogbiztonság van és igazságosságra tör. A jogbiztonság, amely minden tételes törvénynek már csak pozitívítása folytán is sajátja, középhelyet foglal el a célszerűség és az igazságosság között: egyrészt a közjó, másrészt az igazságosság követeli meg.¹⁶

A személyközpontúság, mint „perszonalizmus”, némileg mást jelentett a közösség primátusát valló középkorban és mást a XX. században. A „személy” mindig is „személyközi létmódot” jelentett, de azzal az árnyalatnyi különbséggel, hogy míg a középkori személy a természetjog által szabályozott közösségi rendben teljesedett ki, addig századunkra, mivel a személy a totalitás által veszélyeztetett helyzetbe került, a természetjog spontán módon kelt az örök és abszolút értékekkel rendelkező emberi személy védelmére. Jó példa erre Radbruch háború utáni fordulata, amikor is módszertani dualizmusa és relativizmusa ellenére – a hitleri diktatúra tapasztalatai alapján – az alapvető emberi jogokat is tulajdonképpen a jogeszméhez társítja, aminek a következtében úgy tartja, hogy az emberi jogok teljes tagadása egyértelműen igazságtalan és „jogtalan jogot” eredményez.¹⁷

A nemzetiszocialista jog összefüggő területei sohasem tettek szert az érvényes jog méltóságára. Hitler személyiségének legszembeötlőbb tulajdonsága, ami belőle kiindulva aztán az egész nemzetiszocialista „jog” lényegi ismertetőjegyévé vált, az igazság és jogérzék teljes hiánya. Mivel híján volt az igazságérzéknek, szegyenkezés és kétely nélkül képes volt arra, hogy szónoki hatásosságának az igazság színezetét kölcsönözze. Mivel minden jogérzék hiányzott belőle, aggálytalanul törvényerőre tudta emelni a legvadabb önkényt. Uralmának kezdetét a Potempa-gyilkoshoz intézett szimpátiatávirat jelzi, a végén pedig 1944. július 20-a mártírjainak kegyetlen megbecstelenítése áll. Szászország Szövetségi Tartomány főállamügyésze a sajtóban bejelentette azt az elhatározását, hogy az embertelen bírói ítéletekért büntetőjogi felelősségre vonást kezdeményez, még ha az ilyen bírói ítéleteket a nemzetiszocialista törvények alapján hozták is. Egyetlen bíró sem hivatkozhat olyan törvényre és nem alkalmazhat ennek alapján jogot, amely nemcsak jogtalan, de maga is bűncselekmény. Az emberi jogokra hivatkozunk, amelyek felette állnak minden írott jogtételnek, vagyis az elvonhatatlan és kétségbevonhatatlan jogra, amely embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól elvitatja az érvényességet. E megfontolásokból kiindulva vád alá kell helyezni a bírakat, akik a humanitás parancsával összeegyeztethetetlen ítéleteket hoztak, és semmiségekre halálbüntetést szabtak ki. A törvényes jogtalanlás és a törvényfeletti jog szempontjából kiindulva tehát a jogpozitivizmussal mindenütt fölvetették a harcot.¹⁸

¹⁶ Varga (2001) 234.

¹⁷ Frivaldszky (2001) 344–345.

¹⁸ Varga (2001) 232., 234.

Hiányzott a jogi jelleg azokból mindazon törvényekből is, amelyek az embereket alacsonyabb rendűeknek tekintették, s elvitták tőlük az emberi jogokat. Az elmúlt 12 év törvényes jogtalanságával szemben meg kell kísérelnünk az igazságosság érvényre juttatását úgy, hogy az csak a jogbiztonság lehető legkisebb sérelmével járjon. Nem szabad hagyni, hogy bármely bíró a saját szakállára nyilvánítson érvénytelennek törvényeket – ezt a jogot fenn kell tartanunk a felsőbb bíróságok vagy a törvényhozás számára. Ilyen törvényt kibocsátottak már az amerikai övezetben a Tartományi Tanáccsal egyetértésben; a büntetőjogban ez a törvény a nemzetiszocializmus által elkövetett jogtalanságok jóvátételéről szól.¹⁹

A jogbiztonság és az igazságosság elve közötti összeütközés kiküszöbölését szolgálja a Radbruch-formula:

„Az igazságosság és a jogbiztonság közti konfliktust annyiban lehet kiküszöbölni, amennyiben a pozitív írott szabályban rögzített és a hatalomtól biztosított jog akkor is elsőbbséget élvezne, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve, ha a tétel törvénynek az igazságossággal való ellentéte oly elviselhetetlen mértékűvé válnék, hogy a törvénynek, mint az igazságosság »helytelen jogának« meg kellene hátrálnia. Ahol az igazságosságra már nem törekszenek, ahol az egyenlőséget, mint az igazságosság magját semmibe veszik, ott a törvény nemcsak »helytelen jog«, de egyenesen hiányzik belőle egyáltalán a jogi jelleg. Mert a jogot – így a pozitív jogot – nem tudjuk másképpen definiálni, mint rendként és szabályként, mely értelmének megfelelően az igazságosság szolgálatára hivatott.”²⁰

A formula tehát három követelményt foglal magában: a) a pozitív jogot akkor is alkalmazni kell, ha az igazságtalan vagy célszerűtlen, b) az elviselhetetlenül igazságtalan törvénynek meg kell hajolnia az igazságosság előtt, c) az a törvény, amelyik még csak nem is törekszik az igazságosságra, elveszíti a jogi jellegét.²¹ A törvényes jogtalanság e kategóriáját nevezik „negatív természetjognak”, mivel nem azt mondja meg, hogy mi a helyes jog, hanem azt, hogy mi az abszolút jogtalan.²² Radbruch formulája szerint az állampolgárok ugyan nem számolhatnak azzal, hogy valamennyi törvény igazságos legyen, de elvárhatják az államtól, hogy biztosítsa az igazságosság egy minimális mértékét, amelyet ha az állam nem teljesít, a törvények elveszítik jogi jellegüket.²³

Mindezekből az következik, hogy amennyiben a jogbiztonság és az igazságosság között konfliktus keletkezik, a pozitív jog akkor is elsőbbséget élvez, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve azt az egyedüli esetet, amikor a tétel törvénynek az igazságossággal való ellentéte elviselhetetlen mértékűvé válik. A konfliktus másik aspektusa az, amikor az objektív igazságosság megkövetelné valamely jelenség szabályozását, szankcionálását, azonban erre nincs megfelelő, pozitív jogi lehetőség, azaz nincs olyan törvényi rendelkezés, ami ezt lehetővé tenné. A 20. század közepén ezért

¹⁹ Varga (2001) 235–236.

²⁰ Varga (2001) 234–235.

²¹ Filó (2010) 150.

²² Wiener (2000) 20.

²³ Bix (2011) 50.

is vált szükségessé bizonyos értékszempontok érvényesítése a jogban, ez pedig főként az igazságosság kategóriáját jelentette.²⁴

Az igazságosság és célszerűség ellentétes követelményeket állítanak fel: az igazságosság egyenlőséget jelent, a jog egyelősége pedig a jogtétel általánosságát követeli. Az egyik oldalon lévő igazságossággal és célszerűséggel a másik oldalon a jogbiztonság kerül szembe. Meg lehet kísérelni az igazságosság, célszerűség és jogbiztonság ütközését akként kiküszöbölni, hogy a három elv számára a munkaterületükhöz igazodó megbízható munkamegosztást javasolnánk: az igazságosságon az lenne mérhető, hogy egy rendelkezés különösen formáját illetően helyes-e, általában a jog fogalma alá rendelhető-e. A célszerűség mérővesszején az lenne eldönthető, vajon a kérdéses rendelkezés tartalma szerint helyes-e. És végül a megvalósított jogbiztonság mércéjén az lenne megítélhető, hogy tulajdonítható-e érvényesség a szóban forgó rendelkezésnek. Ám a jog tartalmát mindhárom elv meghatározza.²⁵

A Radbruch-formula két részből áll: az elviselhetetlenségi és a megtagadási formulából. A törvényes jogtalanság felismeréséhez nem szükséges pontosan tudnunk, hogy mit jelent az igazságosság (elegendő annyi is, hogy az egyenlőséggel/az egyenlőtlenséggel van kapcsolatban). Egyfajta negatív természetjogról van itt szó, ami nem mondja meg, hogy mi az abszolút helyes jog, csak azt, hogy mi az abszolút jogtalan. Radbruch egész életében azt vallotta, hogy a pozitivitás szükségszerű, noha nem elégséges eleme a jogfogalomnak. A Radbruch-formula csak annyit tartalmaz, hogy a helytelen jognak meg kell hajolnia az igazságosság előtt, ami elsősorban az egyenlőség elvére utal.²⁶

„A megismerést illetően a végső szó nem a tapasztalatot, hanem az észet illeti, így a »jó« és a »rossz« dolgában is ez utóbbi dönt. Mint ahogy a radbruchi újkantiánus rendszerben is a jogiságot érintő végső, döntő szó a »dolog természetével« szemben a jogeszmét illeti.”²⁷ A „tény” és az „érték” újkantiánus szétválasztása nem csupán a jogpozitivizmusnak adott táptalajt és elméleti alapot, hanem a természetjoghhoz közel eső jogfilozófiák számára is, elsősorban Gustav Radbruchnál.

A „dolog természete” az értékelvű természetjogi vagy természetjogias, újkantiánus jogfilozófiában tűnik nagyon termékeny fogalomnak, hiszen a természeti-társadalmi valóságot képes összekötni a jogérvényességen alapuló normatív világával. A dolog természetével szemben, vagyis a létező valósággal szemben is az utolsó szót a jogeszmé mondja ki –nyomatékosítja Radbruch. A „dolog természete” a jogeszmével szemben úgy tűnik fel, mint ami arra tart igényt, hogy a jog anyagát erőteljesen meghatározza, mégis a döntő szó a jogeszmé.²⁸

A törvényfeletti (államfeletti) jog kialakulása bírói szinten történik, Radbruch az angol-amerikai jogot említi példaként, ahol a bíró nemcsak az adott esetre kötelező

²⁴ Mészáros (2010) 294.

²⁵ Varga (2001) 168–169.

²⁶ Fogarassy (2002) 61–62.

²⁷ Frivaldszky (2001) 136., 329.

²⁸ Frivaldszky (2001) 330.

érvénnyel dönt, hanem minden hasonló jövőbeli ügyben is irányadóan. De van a törvényfeletti jognak még egy további legjelentősebb forrása: az emberi jogok.²⁹

A bírói éthosznak mindenáron – a bíró élete árán is – az igazságosságra kell törekednie. Az ítéletvégrehajtó nem köteles az ítélet jogszerűségének felülvizsgálatára. Az ítélet jogszerűtlenségének utóbb történő felismerése neki nem árthat. „Nekünk az igazságosságot kell keresnünk, ám ugyanakkor a jogbiztonságot is figyelembe kell vennünk, mert ez része magának az igazságosságnak. Olyan jogállamot kell építenünk, amely lehetőség szerint eleget tesz mindkét követelménynek. Biztos, hogy a demokrácia is értékes javunk; de a jogállam olyan, mint a kenyér, az iható víz és a tiszta levegő és a legfőbb jó a demokráciában éppen az, hogy csak ez biztosíthatja a jogállamot.” – mondja ki Radbruch.³⁰

A formula alkalmazása az 1990-es években

Az NDK nevében elkövetett jogtalanságok megítélése kapcsán széles körű konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy az illegális határátlépőkre a berlini falnál leadott halálós lövések a radbruchi formula értelmében elviselhetetlen jogtalanságnak minősülnek. A nemzetiszocialista állam jogtalansága ugyan összehasonlíthatatlanul rosszabb volt, mint az egykori keletnémet államé, de képtelenség lenne egy súlyos jogtalanságot csak azért nem annak tekinteni, mert korábban még sokkal súlyosabb jogtalanságokat is elkövettek már.

A vádlottak – mint az NDK határőrségének tagjai – 1984. december 1-jén reggel a berlini falnál teljesítettek szolgálatot, ahol egy húszéves NDK-beli férfi megkísérelte, hogy Nyugat-Berlinbe jusson. Mindkét vádlott tüzet nyitott a határsértőre: az őrzővezető fegyveréből származó golyó a férfi hátába fúródott, ami halálosnak bizonyult, a másik határőr pedig a férfi térdét találta el. Az áldozatot csak később szállították a rendőrségi kórházba, ahol hat óra után meghalt. Az azonnali orvosi beavatkozás megmenthette volna az életét. A késedelem a titoktartási és illetékességi szabályok miatt történt, erről azonban a vádlottaknak nem volt tudomásuk. A vádlottak tettét a parancsra való cselekvés sem menti, mert ebben az esetben egyes lövéssel a határsértő lábára kellett volna célozni. A bíróság szerint a demarkációs vonalnál fennálló határrezsim összeegyeztethetetlen volt mind az NDK nemzetközi jogi kötelezettségeivel, mind az NSZK közrendjével. A jogbiztonság elve ugyanis elsőbbséget élvez. A Szövetségi Legfelső Bíróság ítéletében arra a következtetésre jutott, hogy az elkövetés idején az NDK-ban fennálló gyakorlat szerint a sorozatlövések nem voltak jogellenesnek tekinthetők. A határőrök ugyanis a sorozatlövések leadása révén jelentősen megnövelték annak az esélyét, hogy a legfőbb célt, azaz a határátlépést megakadályozzák. Csak rendkívül kivételes esetekben lehet az elkövetés idején érvényes büntethetőséget kizáró ok alkalmazásától eltekinteni. Az a tény, hogy a büntethetőséget kizáró ok

²⁹ Fogarassy (2002) 63.

³⁰ Varga (2001) 238.

az NSZK közrendjébe ütközik, önmagában ehhez nem elegendő. Az elsőfokú bíróság helyesen mutatott rá a jogbiztonság elvének jelentőségére. A pozitív jognak olyan elvi-selhetetlen mértékben kell ellentmondania az igazságosság elvének, hogy a törvénynek, mint helytelen jognak meg kelljen hajlania az igazságosság előtt. A bíróság tehát kifejezetten a második világháború után a bírói döntések alapjául szolgáló radbruch-i formulára hivatkozott döntésében, megjegyezve, hogy a formulának a jelen esetben való alkalmazása nem egyszerű, hiszen a határsértők lelövését a berlini falnál nem lehet összehasonlítani a nemzetiszocialista rezsim tömeggyilkosaival. Ma is érvényes ugyanakkor az az álláspont, hogy az állami felhatalmazással elkövetett bűncselekmények megítélésénél azt kell figyelembe venni, hogy az állam átlépte-e a végső határt, ami – a minden országban uralkodó általános meggyőződés szerint – a hatalmát korlátozta.³¹

Jogi érvényesség és erkölcsi érték – a visszaható hatály tilalmáról

A büntetőjogi szabály akkor és annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben az annak a személynek a védelmére szolgál, akinek akarata ellenére a civilizált közösség egy másik tagja kárt okoz. Másrésztől a tilalom címzettjének meg kell adni a lehetőséget a szabálykövető magatartásra. E második előírásból vezethető le a jogállami büntetőjog fontos követelménye, a visszaható hatály tilalma. E tilalom, amely a kontinentális gondolkodásban a felvilágosodás óta, a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* reflexív alapelveinek egyik alkalmazásaként fogalmazódott meg, napjainkban pedig alapvető alkotmányos és nemzetközi emberi jogként ismerik el. Ennek megfelelően nem lehet a *nullum crimen sine lege* feltételét például mások jogai védelmére irányuló valamely alkotmányos feladat ellátásával pótolni.³² A büntetőjogi garanciák alóli kivétel csak a garanciák nyílt félretételével lehetséges, ez azonban nem összeegyeztethető magával a jogállammal. A visszaható hatály tilalma eszmetörténetileg mindenekelőtt a polgári szabadság garanciáját jelenti.³³

Az individuum azt is elvárja, hogy az állami erőszak-monopólium és annak legfőbb eszköze, maga a büntetőjog legyen szigorúan törvényhez kötött, hiszen az állam javára történő joglemondás nem volt korlátlan, hanem éppen az önkény megszüntetése volt a célja, s maga az állam is e joglemondás eredményeként jöhetett létre. Ebből következően a törvény azt szolgálja, hogy az erősebb önkényét ne az állam túlhatalma váltsa fel. Mindebből az is következik, hogy az analógia alkalmazása kizárt, továbbá a jogalkotó az anyagi büntetőjogban nem hozhat visszaható hatályú rendelkezéseket és nem törölheti el visszamenőlegesen a büntethetőséget kizáró és megszüntető okokat a terhelt hátrányára. A jogfejlődés során később fontosabbá válik a bírói önkény elleni védelem is, az analógia *in malam partem* érvényesülő szokásjogi jogalkotás tilalma.³⁴

³¹ Fogarassy (2002) 66–68.

³² ABH 53/1993.

³³ Filó (2010) 145.

³⁴ Filó (2010) 146.

Hazai vonatkozások

Hazánkban az elmúlt két évtizedben az alkotmánybíráskodás megjelenésével az igazságosság eszméjét az alkotmányosság váltotta fel. Szabó András a jogpozitivizmus és az igazságosság összeegyeztetését már nem a radbruchi megoldásban látta, hanem az alkotmányosság követelményében és érvényesítésében.³⁵

Az Alkotmánybíróság a kilencvenes évek első felében – Göncz Árpád államfő indítványára megvizsgált egy igazságtételi célú jogszabályt, az úgynevezett Zétényi–Takács-féle elévülési törvényt. A 11/1992. (III. 5.) AB határozat alkotmányellenesnek minősítette az Országgyűlés által elfogadott, de még ki nem hirdetett, „az 1944. december 21-e és 1990. május 2-a között elkövetett és politikai okból nem üldözött súlyos bűncselekmények üldözhetőségéről” szóló törvényt, amely betערjesztői, Takács Péter és Zétényi Zsolt akkori MDF-es képviselők voltak.³⁶

A határozat kimondta, hogy a törvény szövegezésének határozatlansága és bizonytalansága sérti a jogbiztonság követelményét. A törvény sérti az alkotmányos büntetőjognak azt a követelményét, hogy a bűncselekmények büntethetőségének elévülésére – beleértve az elévülés félbeszakítását és nyugvását is – az elkövetéskor hatályos törvényt kell alkalmazni, kivéve, ha az elévülés időszakában az elkövetőre nézve kedvezőbb szabályok léptek hatályba.

³⁵ Szabó (1999) 312.

³⁶ A kommunista rendszer politikai bűneinek megtorolhatóságáról a rendszerváltás utáni első szabad választások óta folyó parlamenti és közéleti vitába belépve Zétényi Zsolt és Takács Péter MDF-es politikusok 1991. május elején nyújtották be a Parlamentben a törvényjavaslatot, amely országos visszhangot váltott ki. A javaslatot a kormánypárti többség fél évvel később, november 4-én az ellenzék egy részének heves tiltakozása, más részének tartózkodása mellett, név szerinti szavazással elfogadta. A törvényjavaslat célja azon bűncselekmények utólagos üldözése volt, amelyeket annak idején (1944. december 21-e és 1990. május 2-a között) a hatalmon lévő kommunista vagy kommunista befolyás alatt álló politikai rendszer nem torolt meg, hiszen azokat maga követte el, illetve kezdeményezte. A jogszabálytervezet indoklása kimondta, hogy ebben az időszakban a bűnüldözést „jogon kívüli politikai megfontolások” vezérelték, így még az akkor érvényes jogelvek szerint bűnös cselekmények is megtorlás nélkül maradtak – ha pedig nem voltak bűnösnek minősítve, az is csak a fennálló hatalom politikai érdekei miatt volt így. A javaslat készítői szerint nem lehet elévülésről beszélni, hiszen a szóban forgó bűncselekmények felderítése, illetve hatósági üldözése meg sem kezdődött; a rendszerváltás előtt tehát a bűnüldözéssel megegyező módon az elévülés is „nyugvó” állapotban volt. A törvény szövege úgy fogalmaz: „az új Országgyűlést nem a bosszú és a megtorlás, hanem a törvényesség és az igazságtétel szelleme vezeti”. Ebből következően csak a legsúlyosabb bűnök megtorlására kell lehetőséget adni (ebbe az emberölés mellett a szöveg a „hűtlenséget” és a „hazaárulást” is beleértette, amelyek megítélése azonban az Alkotmánybíróság szerint is rendszerspecifikus), továbbá a cél inkább a bűnösök megnevezése volt, mintsem a tényleges büntetés. A tényleges büntetést a törvény alapján korlátlanul enyhíthető lett volna, egészen a megkegyelmezésig. Maga Zétényi Zsolt is, mint egy interjúban kifejtette, elsősorban leleplező funkciót szánt a törvénynek („a lényeg a bűnök megnevezése és megmérettetése”).

Zétényi Zsolt, Csurka István, Zimányi Tibor és mások 1992 szeptemberében hasonló törvénytervezetet nyújtottak be, amely egy jogi kiskapun keresztül újból megpróbálta a korábban alkotmányellenesnek ítélt „igazságtételt” megvalósítani. Az Országgyűlés 1993. február 16-án ezt is elfogadta. Göncz Árpád itt is kérte a törvény előzetes alkotmányossági vizsgálatát, 1993. június 30-án pedig az Alkotmánybíróság – ezúttal különvéleménnyel – ebben az esetben is helyt adott az alkotmányossági aggálynak (53/1993-as határozat).

A második Orbán-kormány hivatali ideje alatt Gulyás Gergely fideszes képviselő az 1968-as New York-i egyezményre és az emberiség elleni bűncselekmények elévülhetlenségére hivatkozva „lex-Biszku” gúnynévvel ellátott törvényjavaslatában próbálta az 1956-os forradalom utáni megtorlások „megrendelőit”, az akkori igazságszolgáltatás egyes szereplőit emberiség elleni bűntettek miatt felelősségre vonatni.

Az Alkotmánybíróság a következőkben foglalt állást:

A már elévült bűncselekmények újból büntethetővé tétele, a még el nem évült bűncselekmények törvényi elévülési idejének meghosszabbítása, a még el nem évült bűncselekmények elévülésének törvénnyel való félbeszakítása, a nyugvási vagy félbeszakítási oknak visszaható hatályú törvénnyel való megállapítása alkotmányellenes. Az elévülés szempontjából nem lehet alkotmányosan különböztetni aszerint, hogy az állam politikai vagy pedig egyéb okból nem érvényesítette büntető igényét. Határozatlansága miatt a jogbiztonságot sérti és ezért alkotmányellenes annak elévülési nyugvási okká nyilvánítása, hogy az állam politikai okból nem érvényesítette büntető igényét.³⁷

A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljességbe ment, vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetve a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának alkotmányos szabályokkal való korlátozását. Mint azt az Alkotmánybíróság a 10/1992. (II.25.) AB határozatában kifejtette, a jogszabály alkotmányellenességének következményét elsősorban a jogbiztonságra figyelemmel kell levonni. Ez a követelmény vonatkozik az alkotmányellenes jogszabály hatályon kívül helyezésének időpontjára, s még inkább az annak alapján keletkezett jogviszonyokra. Kivétel ez alól az elv alól csak akkor engedhető meg, ha azt a jogbiztonsággal konkuráló más alkotmányos elv elkerülhetetlenné teszi, és ezzel nem okoz céljához képest aránytalan sérelmet. Ilyen kivétel például a jogerősen lezárt büntetőeljárások felülvizsgálata az elítélt javára, ha az eljárás később alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály alapján folyt. Ezt az alkotmányos büntetőjog követeli meg.³⁸

A jogbiztonság – az Alkotmánybíróság értelmezésében – az államtól és elsősorban a jogalkotótól azt várja el, hogy a jog egésze, egyes részterületei és egyes szabályai is világosak, egyértelműek, hatásukat tekintve kiszámíthatóak és a norma címzettjei számára a büntetőjogban is előreláthatóak legyenek. A két utóbbi elvből közvetlenül is levezethető a visszamenőleges hatály tilalma, de különösen az *ex post facto* jogi rendezés, valamint az analógia alkalmazási tilalma. A jogállamiságnak tehát elengedhetetlen összetevője a jogbiztonság, amelynek fenntartása nélkül nem lehet jogállamról beszélni.³⁹

Alkotmányos jogállamban esély van arra, hogy a modern társadalmi élet e két fontos ágazata között harmonikus viszony jöjjön létre. A jognak el kell ismernie a politika szerepét a társadalmi szükségletek közvetítésében, a jogalkotás működtetésében és az állami normák érvényesítéséhez nélkülözhetetlen hatalmi struktúra fenntartásában. Gustav Radbruch ezt úgy fejezte ki, hogy nem szabad a jogtudományt elszakítani a politikától, nehogy egy napon a politika szakadjon el a jogtól. A politikának viszont el kell fogadnia a jog autonómiáját, ezért csak olyan célokhoz veheti igénybe, amelyre

³⁷ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

³⁸ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

³⁹ 11/1992. (III. 5.) AB határozat.

az alkalmas. Az önkorlátozás elve elismeri a jog uralmát, azt, hogy normái a hatalmat gyakorlókat is kötik. A jog a politika egyik kontrollja.⁴⁰

A német példa alapján az a következtetés vonható le, hogy az igazságosság és a jogbiztonság ütközése esetében az előbbi élvezett elsőbbséget, míg hazánkban az Alkotmánybíróság a jogbiztonság elsődlegessége mellett foglalt állást.

Záró gondolatok

Míg a világháború előtt Radbruch a jog eszméjét alkotó jogbiztonság–célszerűség–igazságosság triászából a jogbiztonságot helyezte az első helyre, mondván, hogy a bíró feladata a jog érvényesítése, tekintet nélkül arra, hogy az igazságos-e vagy sem, addig a háborút követően az igazságossági elv került az első helyre. Radbruch elmélete tehát végső soron egy középutat jelent a jogpozitívizmus és a természetjog között.⁴¹

A jogtudomány számos művelőjét készítette gondolkodásra a Radbruch-formula, tézisei sokak által idézettek.

Egy hazai publikáció az életvédelemmel összefüggésben arra a következtetésre jutott, hogy az utolsó két évtized tapasztalatait figyelembe véve az állapítható meg, hogy az igazságtalanság oly elviselhetetlen mértéket öltött, hogy – a jogpozitívista állami koncepción belül – az a radbruchi-fordulat és formula után kiált.⁴²

IRODALOMJEGYZÉK

- Belovics Ervin – Gellér Balázs – Nagy Ferenc – Tóth Mihály (2012): *Büntetőjog I. Általános rész*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó.
- Blaskó Béla (2013): *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest–Debrecen, Rejtjel Kiadó.
- Bix, Brian H. (2011): Radbruch's Formula and Conceptual Analysis. *American Journal of Jurisprudence*, Vol. 56.
- Filó Mihály (2010): Radbruch naivitása. Herbert L. A. Hart a visszaható hatály tilalmáról. *Világosság*. Forrás: epa.oszk.hu/01200/01273/00056/pdf/Vilagosság_2010_tavaszi_143-156.pdf (2017. 11. 15.)
- Finszter Géza (2001): Bűnözés Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 48. (108.) évf. 8. sz. [webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:oMFT0oVmQWcJ:www.matud.iif.hu/01aug/finszter.html+%&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu](http://www.webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:oMFT0oVmQWcJ:www.matud.iif.hu/01aug/finszter.html+%&cd=4&hl=hu&ct=clnk&gl=hu) (2013.10.10.)
- Fogarassy Edit (2002): A radbruchi formula jelentősége. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica* Tomus. Miskolc University Press. XX/1., 59–72.
- Haldemann, Frank (2005): Gustav Radbruch vs. Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law. *Ratio Juris*, Vol. 18. No. 2. 162–178.
- Frivaldszky János (2001): *Természetjog*. Budapest, Szent István Társulat.
- Görgényi Ilona – Gula József – Horváth Tibor – Jacsó Judit – Lévay Miklós – Sántha Ferenc – Váradi Erika (2012): *Magyar büntetőjog: Általános rész*. Budapest, Complex Kiadó.
- Gyórfi Tamás (2004): Jogpozitívizmus. In Szabó Miklós szerk.: *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Miskolc, Bíbor Kiadó. 31–128.

⁴⁰ Finszter (2001)

⁴¹ Haldemann (2005) 167.

⁴² Hámori (2011) 6.

- Hámori Antal (2011): Életvédelem a mai magyar „jog”-ban (kánonjogi összehasonlítással). *Iustum Aequum Salutare*, 7. évf. 1. sz. 5–13.
- Mészáros Ádám (2010): A radbruchi formula. In Kiss Anna szerk.: *Bűntények a könyvtárszobából*. Budapest, Complex Kiadó. 293–296.
- Szabó András (1999): Alkotmány és büntetőjog. In Lamm Vanda szerk.: *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára*. Budapest, MTA JTI-KJK.
- Szabó Miklós (2004): *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Bóbor Kiadó, Miskolc.
- Varga Csaba szerk. (2001): *Jog és filozófia. Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből*. Budapest, Szent István Társulat.
- Wiener A. Imre szerk. (2000): *Büntetendőség – büntethetőség: büntetőjogi tanulmányok*. Budapest, KJK-Kerszöv Kiadó.

Jogforrások

11/1992. AB határozat
53/1993. AB határozat

ABSTRACT

Natural Law and Criminal Law: The Work of Gustav Radbruch

TÓTH Nikolett Ágnes

All of the outstanding representatives of the Enlightenment set a target to create human freedom, dignity, equality, justice, legality and legal certainty, even though these are often in conflict with one another. One way of resolving the conflict is Radbruch's formula, which represents a middle ground between legal positivism and natural law.

Keywords: *Radbruch, criminal law, legality, legal certainty, natural law, crime, penalty, retribution, sentencing*